

Seminario di Filosofia medievale: “Parole della filosofia medievale”

***Indagine lessicografica sulla famiglia di lemmi
appartenenti al segmento ‘-contempl-’ in Tommaso d’Aquino
e grado di proprietà del linguaggio tommasiano sul tema di ‘contemplatio’***

MASSIMILIANO D’ALESSANDRO
PADOVA – 12 marzo 2014

1. IL METODO LESSICOGRAFICO.

- a) la lessicografia e l’uso dello strumento informatico;
- b) la logica sottesa alla ricerca lessicografica.

2. LA FAMIGLIA APPARTENENTE AL SEGMENTO MORFOTEMATICO ‘-CONTEMPL-’.

STATISTICHE E LEMMI.

‘Contemplor’, ovvero il contemplare *in actu exercito*.

- Il motto tommasiano “contemplata aliis tradere” (il grado di proprietà del linguaggio tommasiano)

‘Contemplativus’, ovvero il soggetto possibile (o potenziale attivo) di contemplazione e **‘Contemplator’**, ovvero il soggetto abituale di contemplazione

SCG 4.22.2 :

Quia igitur Spiritus Sanctus non amatores Dei facit, consequens est quod per Spiritum Sanctum Dei CONTEMPLATORES constituamur.

QDV1 13.2 ra 9 :

Quandoque enim intelligitur abstractio ab exterioribus quantum ad intentionem tantum, ut videlicet cum quis exterioribus sensibus et rebus utitur, sed tota sua intentio divinis inspiciendis et diligendis intendit; et sic in excessu mentis, sive extasi aut raptu, est quilibet divinorum CONTEMPLATOR et amator [...] et Gregorius in Moralibus de CONTEMPLATORE loquens dicit: qui ad interiora intelligenda rapitur, a rebus visibilibus oculos claudit.

CRO 8.4 :

Ipse [*Paulus*] etiam futurae gloriae CONTEMPLATOR fuit, secundum illud II Cor. XII, 4: raptus in paradisum, et audivit arcana verba, etc...

'*felicitas contemplativa*', '*vita contemplativa*' e '*contemplatio dei*' (Dio oggetto di contempl.)

- Dio soggetto di contemplazione

2SN 15.3.3 sc2 :

Praeterea, vita contemplativa activae praefertur. Unde Luc. 10, 43: optimam partem elegit sibi Maria, per quam vita contemplativa signatur. Sed senarius dierum attribuitur actioni, qua Deus res produxit; septimus autem quieti divinae contemplationis QUA SEIPSO DEUS PERFRUITUR. Ergo sanctificatio et benedictio praecipue diei septimae debetur.

2SN 15.3.3 sc1 :

Sed contra, sanctificatio et benedictio bonitati debetur. Sed bonum, secundum philosophum in 3 Metaph., dicitur ex ratione finis. Cum igitur perfectio rerum quae est ex ordine ad finem debeatur diei septimo, ille dies prae aliis sanctificari et benedici debuit.

2SN 15.3.3 ra2 :

Quamvis bonitatis dei manifestetur in hoc quod esse *communicavit* rebus per creationem, tamen perfectio bonitatis ostenditur in hoc quod rebus conditis deus non eget, sed in seipso sufficientiam habet.

[EVENTUALI]

'*Contemplatio*', ovvero il contemplare *in actu signato*.

3SN 35.1.2b co :

Et ideo vita contemplativa principaliter in operatione intellectus consistit; et hoc ipsum nomen contemplationis importat, quod visionem significat. Utitur tamen inquisitione rationis contemplativus, ut deveniat ad visionem contemplationis, quam principaliter intendit; et haec inquisitio, secundum Bernardum, dicitur consideratio.

3SN 35.1.2c co :

nomen contemplationis significat illum actum principalem, quo quis Deum in seipso contemplatur;

'*Contemplabilis*', ovvero l'oggetto possibile (o potenziale passivo) di contemplazione e '*Incontemplabilis*', ovvero l'oggetto impossibile di contemplazione

'Contemplatorius'

SCG 3.2.9 :

Sunt autem aliquae actiones quae non videntur esse propter finem, sicut actiones ludicrae et CONTEMPLATORIAE, et actiones quae absque attentione fiunt, sicut CONFRICATIO BARBAE et huiusmodi: ex quibus aliquis opinari potest quod sit aliquod agens non propter finem. Sed sciendum quod actiones CONTEMPLATIVAE non sunt propter alium finem, sed ipsae sunt finis. Actiones autem ludicrae interdum sunt finis, cum quis solum ludit propter delectationem quae in ludo est: quandoque autem sunt propter finem, ut cum ludimus ut postmodum melius studeamus. Actiones autem quae fiunt sine attentione, non sunt ab intellectu, sed ab aliqua subita imaginatione vel naturali principio: sicut inordinatio humoris pruritus excipientis est causa CONFRICATIONIS BARBAE, quae fit sine attentione intellectus. Et haec ad aliquem finem tendunt, licet praeter ordinem intellectus.

2SN 40.1.5 co :

Actus autem susceptibilis est bonitatis moralis, secundum quod humanus est: humanus autem est, secundum quod aliquatenus ratione deducitur: quod contingit in illis actibus tantum qui imperantur a voluntate, quae consequitur deliberationem rationis. Actus autem qui sequuntur apprehensionem subitae imaginationis, sicut CONFRICATIO BARBAE, et aliquid huiusmodi, dicentur hoc modo indifferentes.

ST3 [IIa-IIae] 186.5 ad 4 :

Ad quartum dicendum quod votum obedientiae ad religionem pertinens se extendit ad dispositionem totius humanae vitae. Et secundum hoc, votum obedientiae habet quandam universalitatem, licet non se extendat ad omnes particulares actus; quorum quidam ad religionem non pertinent, quia non sunt de rebus pertinentibus ad dilectionem Dei et proximi, sicut CONFRICATIO BARBAE vel levatio festucae de terra et similia, quae non cadunt sub voto vel sub obedientia; quidam vero etiam contrariantur religioni. Nec est simile de voto continentiae, per quam excluduntur actus omnino perfectioni religionis contrarii.

QDM [De malo] 2.5 co :

Hoc autem bonum et malum est proprium actus singularis; et ideo nullus actus humanus singularis, est indifferens; et dico actum humanum qui est a voluntate deliberata. Si enim sit aliquis actus sine deliberatione procedens ex sola imaginatione, sicut CONFRICATIO BARBAE, aut aliquid huiusmodi, huiusmodi actus est extra genus moris; unde non participat bonitatem vel malitiam moralem.

QDM [De malo] 2.5 ad 6 :

Ad sextum dicendum, quod in natura nihil est causale secundum relationem ad causam primam, quia omnia sunt a Deo provisa; sed sunt aliqua casualia per comparisonem ad causas proximas; habere enim causam non excludit casuale, sed habere causam per se; casualia enim sunt quae ex causis per accidens oriuntur. In actibus autem hominis sunt aliqui quidem qui fiunt propter finem imaginatum, sed non deliberatum, sicut CONFRICATIO BARBAE vel aliquid huiusmodi, qui in

genere moris quodammodo se habent sicut actus casuales in natura, quia non sunt a ratione, quae est per se causa moralium actuum.

CPY [*In libros Physicorum*] 2.8.5 :

Sed sciendum est quod ea dicit non propter aliquid fieri, quae propter se fiunt, in quantum in seipsis habent delectationem vel honestatem, propter quam secundum seipsa placent. Vel dicit non propter finem fieri, quae non fiunt propter finem deliberatum; sicut CONFRACTIO BARBAE, vel aliquid huiusmodi, quod interdum fit absque deliberatione ex sola imaginatione movente: unde habent finem imaginatum, sed non deliberatum.

BIBLIOGRAFIA SCELTA

- ✚ BUSA R., *Index Thomisticus: Sancti Thomae Aquinatis operum omnium Indices et Concordantiae*, Frommann-Holzboog, Stuttgart 1974-1980, 56 vol.
- ✚ ID., *Sancti Thomae Aquinatis opera omnia cum hypertextibus in CD-ROM*, Editel, Milano 1992; 1996² [ora disponibile su <http://www.corpusthomisticum.org>].
- ✚ DEFERRARI R. J. – BARRY M. I., *A Lexicon of St. Thomas Aquinas Based on the Summa Theologica and Selected Passages of His Other Works*, Catholic University of America, Baltimore 1948.
- ✚ SCHÜTZ L., *Thomas-Lexikon*, Paderborn, Schöningh 1895², (ristampa anastatica: New York 1957 e Frommann-Holzboog, Stuttgart-Bad Canstatt 1983²), 889 p. [ora digitalizzato e consultabile in <http://www.corpusthomisticum.org/tl.html>].
- ✚ DI MAIO A., *L'“informatica linguistica” di padre Roberto Busa come metodo investigativo e come approccio al Medioevo*, «Medioevo» 15 (1989), 325-362.
- ✚ ID., *Il concetto di comunicazione. Saggio di lessicografia filosofica e teologica sul tema di ‘communicare’ in Tommaso d’Aquino*, (Analecta Gregoriana, 274), PUG, Roma 1998, 544 p.
- ✚ DI MAIO A., *Piccolo glossario bonaventuriano. Prima introduzione al pensiero e al lessico di Bonaventura da Bagnoregio*, (Lemmata Christianorum Bonaventuriana, 1), Aracne, Roma 2008, 160 p.
- ✚ *Glossario tommasiano fondamentale. Communicatio, quaestio, desiderium, experientia, conscientia, contemplatio, electio, sanatio*, DI MAIO A. – FANI A. (cur.), (Lemmata Christianorum Thomasiana, 1), Aracne, Roma 2013, 398 p.
- ✚ D’ALESSANDRO M., *Vita contemplativa e attiva in Tommaso d’Aquino. Saggio di lessicografia su 3SN 35.1 del Commento alle Sentenze*, Aracne, Roma 2008, 244 p.
- ✚ STANCATO G., *Le concept de désir dans l’œuvre de Thomas d’Aquin. Analyse lexicographique et conceptuelle du mot ‘desiderium’*, (Études de Philosophie Médiévale), Vrin, Paris 2011, 176 p.
-
- ✚ FAES DE MOTTONI B., *Mosè e Paolo figure della contemplazione e del rapimento nelle teologie del secolo XIII*, «Mélanges de l’École Française de Rome» 117/1 (2005), 83-113, ripubblicato con lo stesso titolo in ID., *Figure e motivi della contemplazione nelle teologie medievali*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2007, 17-48.
- ✚ OLIVA A., *Les débuts de l’enseignement de Thomas d’Aquin et sa conception de la Sacra Doctrina. Avec l’édition du prologue de son Commentaire des Sentences* (Bibliothèque Thomiste, 58), Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 2006, 416 p.

✚ ID., *La contemplation des philosophes dans l'œuvre de Thomas d'Aquin*, «Revue de Sciences Philosophiques et Théologiques» 96/4 (2012), 585-662.

ABSTRACT

After verifying the existence of a “contemplation of the philosophers” in the work of Thomas, the article proposes to study it and compare it to the “contemplation of the saints”, in this life and in patria. The notion of contemplation is analyzed as an act of the speculative intellect as chosen beforehand by the will. Such contemplation “becomes a matter of life” (contemplatio accipit rationem uite), for the Christian as well as for “the pagan and the infidel”. For philosophers and saints alike, the role of love in contemplation is structurally identical, though for the former it is a matter of natural love, whereas for the latter it is a matter of supernatural love, charity. Attentive study of the texts shows that, according to Thomas, to love God more than oneself and above all else, man does not have an absolute need for sanctifying grace, which is necessary only for facilitating the exercise of this natural capacity (I^a-II^{ae}, q. 109. a. 3). On the other hand, friendship between the wise pagan and God can only be realized by the gift of sanctifying grace. Thomas makes use of the philosophers’ contemplation to explain the relation between philosophy and theology. In the elucidation of this relation, the notion of natural desire for seeing the divine essence plays a crucial role. The article engages in a detailed analysis of Thomas’ texts on the subject, without neglecting classical and recent literature.

[PLAN DE L'ARTICLE]

L'existence d'une contemplation des philosophes

La contemplation imparfaite de Dieu *per creaturas*

L'acte de contemplation selon Thomas : «une affaire de vie»

La contemplation : acte de l'intelligence, choisi au préalable par la volonté

L'amour de Dieu dans la contemplation des philosophes : une vraie amitié

L'amor sui des philosophes dans leur acte de contemplation

Le contexte historico-doctrinal de la dist. 35 du Super III Sent.

La contemplation amoureuse de Dieu chez Aristote, selon Thomas

Particularités de la conception aristotélicienne de la félicité contemplative selon Thomas d'Aquin

La nécessité de la *doctrina theologie* en plus de la philosophie: le problème de la *visio summe cause*

Une connaissance directement inspirée par la lumière divine

La contemplation de Dieu : fin de toute vie humaine

Le rapport entre *doctrina philosophie* et *doctrina theologie*

Conclusion: *Contemplatio accipit rationem vitae*